

та на майка му: „Мъчно ми е сега да чувствавам, че още един си е отишъл — и тая заран на гробищата ми се струваше, че плача не над един гроб само — не само над нейния, но и над своя собствен. Другите ли си отиват; аз ли ги оставям — разделяме се чужди, почти враждебни един на друг“ (8. V. 1918).

Свойствено за Боян Пенев е не само да напада; но и да се самонапада. Понякога стига до безпощадна равностетка: „А аз съм все същият — признава той пред Дора Габе, — все с тоя нещастен характер, с същите недостатъци. Струва ми се дори, че каквото имах хубаво, загубих го безвъзвратно — не мога вече нито да се радвам, нито да обичам, нито да вярвам. Всичко трови душата ми. Струва ми се, че пороците ми сега са повече, отколкото преди. Едно само мога — да измъчвам себе си и другите — както измъчвам теб. Ти си по-добра от мен и ще ми простиш.“ Оттук и съзнанието за трагизъм в личностен аспект, колкото и мисълта му да има метафизичен смисъл: „Виждам, че не съм нито на небето, нито на земята, нито в рая, нито в ада, нито при умрелите, нито при живите.“

Последните писма на Дора Габе потвърждават, че в крайна сметка тя води борбата в тези сложни взаимоотношения, но вече за спасяване „един от друг“, защото преходът от предишното дълбоко чувство до „повърхностното докосване“ е толкова опустошителен за нея, че не е по силите ѝ да понесе правствената тежест. В замяна на това тя съумява от една житейска катастрофа да стигне до духовно извисяване на човека, когото обича. Ето защо, когато казва, че и след смъртта му го долавя „в мелодиите на деня“, стиховете ѝ придобиват чисто реално значение, защото това е своеобразна победа над времето.

ПРЕВОДАЧЪТ СТЕФАН СТАМБОЛОВ

НИКОЛАЙ АРЕТОВ

В немалката, но застаряваща литература за Стефан Стамболов политическият деец и революционер властно измества поета и книжовника на по-заден план. А цялостни наблюдения върху преводаческата му дейност практически липсват не само в аналитичен или оценъчен, но и в чисто фактологически план. И навярно причината е и в самия Стамболов, който горн и изгаря в битките на политическата сцена, често съзнателно загърбил литературното поле. И все пак образът на родения за значителни дела българин не би бил пълен без привличането на усилията му в областта на превода. Защото те разкриват не само възможностите, но и пристрастията му, свързани са с повратни моменти от житейския му път.

До наши дни книжовното наследство на Ст. Стамболов, дори само печатаният му дилер, не е установено, вероятно има и несвързани с неговото име публицистични и литературни опити, а сред тях могат да се окажат и някои преводи. Но и това, което може да се установи, не е малко и то заслужава интереса на изследвачите.

Както е известно от разказите на съвременниците и от първите биографии, в Одеса Стамболов попада в среда на „нихилисти“, дори е библиотекар на групата, която скоро била разпръсната. Съществуват сведения, че той не само е четял, но си е водил и бележки, правил е конспекти, превеждал е (поне за себе си) книги с политическо съдържание, народническа литература, художествени творби — „Капиталът“ на К. Маркс, „Государственность и анархия“ на М. Бакунин, Прудон и др.¹ За

¹ Вж. А. Бурмов. Революционната дейност на Ст. Стамболов през 1873-

съжаление до наше време не са достигнали — в ръкопис или печатани — преводачески и други книжовни изяви на Стамболов от одеския период на живота му.

Не е запазен и първият му превод на роман — „Тереза“, от двамата френски писатели Емил Еркман и Пиер-Александър Шатриан, подписвали се Еркман—Шатриан. Свидетелствата за този превод са няколко, не без известни противоречия помежду им. Ив. Говедаров си спомня за поевката на Стамболов в Цариград вероятно през 1873 или 1874 г.: „По молбите на Стамболова няколко души приятели настояхме пред Читалището да откупим за шест лири турски преведения от него роман „Мария Терезия“, та да може да живее...“² Доколко е прецизен мемоаристът по отношение на заглавията, свидетелствува фактът, че той нарича вестника, който Стамболов по-късно редактира, „Млад а България“. Д-р Хр. Стамболски, който говори с неприкрит антипатия към младежа, изгонен от Одеската семинария (а и към бъдещия политик), споменава за 10 лири, които Стамболов дръзко изискал, като давал в залог „свитък от много листа“, „състоящ се от превода на един роман от руски“³.

Предположението, че Стамболов е превел именно романа „Тереза“, се поддържа без уговорки от К. Поглубко, а след него и от Сава Василев⁴. Все пак засега въпросът за конкретното преводно произведение, което Стамболов е предлагал в Цариград, не може да се смята за документално установен.

Въз основа на някои косвени доказателства Поглубко достига до извода, че през септември 1874 г. в Русе Ст. Стамболов заедно с М. Греков превежда от руски и друг роман на Еркман—Шатриан — „История одного французского крестьянина“. Поглубко дава немалко сведения за характера на творчеството на Еркман и Шатриан, за разпространението му в Русия (последен превод от 1963 г.), изказвания на Л. Каравелов, които разкриват идейната близост на двамата френски писатели с руските и българските демократични среди и пр. Към всичко това може да се прибави и фактът, че Марко Вовчок е първият руски преводач на „История крестьяна“ и по нейното издание от 1872 г. вероятно са работили Стамболов и Греков.

В архива на Стамболов се пазят две чернови на ръкопис, озаглавен „Еркман—Шатриан“ и подписан — „преводач“⁵. Множеството поправки, които правят текста в голямата му част неразбираем, подсказват, че той е авторско дело на Стамболов и вероятно е готвен за предговор към българското издание на някой от двата романа.

Несполучил да издаде в Цариград първия си превод, Ст. Стамболов успява през 1874 г. да отпечата брошурата „Народно четение. За парите. Превели от руски С. и С.“ (Цариград, 1874). На последната страница е пояснено „превели от руски Стамболов и Симидов“⁶. На тази брошура подробно се спира Поглубко, който открива и източника — „О деньгах“ (СПб., 1871). След Ал. Бурмов той детайлно разглежда съдържанието на „За парите“, връзката с „Капиталът“, разпространението на брошурата в Русия. Ученият прави сравнение между българския и руския текст и достига до извода, че са „пропуснати само някои места, неголеми по обем, в които става дума главно за характерни за селска Русия учреждения“⁷. Същевременно в българ-

1875 г. — Родина, 1939, кн. 2; К. Поглубко, К вопросу о революционной деятельности Ст. Стамболова и его связи с народниками. — В: Памет на акад. М. Димитров. С., 1974.

² Ив. Говедаров. Копривщица в свързка с духовното ни и политическо възраждане. Спомени. Пловдив, 1921, с. 46.

³ Автобиография, дневници и спомени на д-р Хр. Т. Стамболски. Т. II, С., 1927, 287—288.

⁴ С. Василев. Ст. Стамболов и неговата поезия. — Литературна мисъл, 1982, кн. 5

⁵ Авторът цитира и френското заглавие на романа — „Madam Therese ou les volontaires de '92“, (1863).

⁶ НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 101, л. 3—23.

⁷ Филип Симидов (1852—1925) — революционер, книжовник, поет, журналист и мемоарист, другар на Стамболов още от Търново.

⁸ К. Поглубко. Цит. съч., с. 579.

ския текст са направени „незначителни изменения и добавки“ с оглед на българската действителност. Към това трябва да се прибави, че в езиково и стилово отношение преводът е практически безупречен; може би само с едно изключение — дума, означаваща вид стока, е останала непреведена; в цялата брошура не могат да се открият русизми нито в лексиката, нито в строежа на изречението. И това, струва ми се, е характерно за цялата преводаческа дейност на Стамболов. Както свидетелствуват някои данни, „За парите“ се посреща с интерес от българските читатели, които практически не са се срещали с книжнина от този тип, а точно по това време у нас се извършват повратни икономически процеси.

За сериозното отношение на Стамболов към превода говори едно писмо на издателя П. Карапетров до него, в което се отказва да се направят нови поправки в текста, който е вече отпечатан. Писмото⁹ е от 16 декември 1874 г. и вероятно се отнася до „За парите“. Изненадващо е, че дейна натура като Стамболов продължава да работи над даден за печат текст.

Може би окуражен от успеха, може би почувствувал своите възможности, Стамболов се насочва към романа на Чернишевски „Какво да се прави“. Няма съмнение, че издаването на българския превод би се превърнало в първостепенно събитие в културния ни живот. Но, както е известно, от това значително книжовно дело на Ст. Стамболов е останало само обявлението в Ботевото „Знаме“ (г. I, бр. 11, 16 март 1875). Отсъствието на печатан или ръкописен текст принуждава изследвачите да се ограничат с въпроса за избора на творбата — еднакво значителна както с художествените си достойнства, така и с идейния си заряд, много близък на Л. Каравелов, а и на гениалния „съавтор“ на „Песни и стихотворения“. Но ако текстът беше запазен, той несъмнено би бил много показателен и за развитието на преводното ни дело през Възраждането.

Въпросът за връзката на Стамболовото творчество с чуждите литератури е най-сложен и неясен по отношение на поезията. Безусловна истина е писаното в предговора към посмъртното издание на „Песни и стихотворения“ от 1897 г.: „Блиските приятели и другари на Стамболова знаят, че пееше и декламираше много други стихотворения и песни, негово творение, но тъй си останаха незаписани...“ И още нещо. „Песни и стихотворения“ на Ботев и Стамболов, а после и само на Стамболов, са поетични книги, съзнателно изградени около една централна идея — борбата за свобода. Стамболов е писал и други стихотворения с по-штитмен характер — за това подсказват както някои ръкописи¹⁰, така и отделни публикации в печата. Освен това във в. „Нова България“ и други издания, на които Стамболов сътрудничи, има много неподписани стихове. Логично е да се предположи, че непечатани или неподписани са останали и някои преводи, дори в по-голяма степен преводи, отколкото оригинални творби.

Разбира се, към логическите доводи, неподкрепени от конкретни факти, трябва да се подхожда внимателно. В ръкописите на Стамболов все пак няма стихове от чужди поети, под които да стон името на автора им. Откриват се обаче 3—4 стихотворения на Л. Каравелов, под които е написано името му, по-късно задраскано. Така че, от една страна, няма данни за активно общуване на Стамболов с чуждата поезия (каквото има например за П. Р. Славейков); от друга — явно той има съзнание за авторската принадлежност на стиховете, излезли изпод перото на други поети.

Може би единственият случай на означен Стамболов стихотворен превод е „Песен на бедността“. Под заглавието ѝ в „Нова България“ (г. I, бр. 14, 14 юли 1876)

⁸ Вж. А. Бурмов. Цит. съч.; Андонков, И. Из спомените ми, от турското време. Ч. I, Пловдив, 1927; Хр. Ботев приветствава изданието. — Знаме, бр. 11, 16 март 1875.

⁹ НБКМ—ВИА, ф. 63, а. е. 41.

¹⁰ НБКМ—ВИА, ф. 63, а. е. 101, л. 35—36.

стон бележка „Превод от Лекска“, а в „Песни и стихотворения“ от 1897 г. (творбата е печатана и в изданието от 1877) е пояснено само „превод от руски“ и в края — „Търново, 1874“. Стихотворението от неизвестен за мене автор изразява неприкритата жалба от бедите на бедността; вероятно то принадлежи към руската народническа литература, но въпросът, защо точно в Търново през 1874 г. е преведено и по какъв източник, остава без отговор.

Не без основания най-голямо място сред стихотворните преводи на Стамболов е отделяно на „Майчина песен“. Евд. Метева я разглежда като творба, писана под „най-ярко въздействие“¹¹ на Лермонтовата „Казачья колыбельная песня“. С. Василев свързва творбата с Лермонтовата „Балада“ от 1831 г. — предположение, което има далеч по-малко основания, въпреки че, разбира се, между двете Лермонтови творби има много общо. Т. Атанасов се въздържа от конкретно посочване и характеризира „Майчина песен“ като писана „по мотиви на Лермонтов“¹². От гледище на стихосложението Стамболовата творба е доста грапава, далеч от майсторството на големия руски поет, но тя пресъздава в най-общи черти не само ситуацията, но и част от възвращенията на Лермонтовия лирически герой — изконния страх и надеждата на майката, надвесена над своето дете. При нашия поет ударението е поставено върху надеждата, върху увереността в юнашкото бъдеще на младеца.

Означението „превод от китайски“ към сатиричното стихотворение „Мълчете, хора“ („юлий 13, 1882“) явно е поетически похват и няма основания предположението на С. Василев, че може би е превод от руски, поне не повече, отколкото при редица други творби на поета.

В новоосвободена България Ст. Стамболов, активен участник в политическия живот, превежда прочутите кореспонденции на Я. А. Макгахан „Турските зверства в България. Писма на специалния кореспондент на Daily News Е. А. Макгахан. Превел С. Стамболов“ (София, 1880). Всеизвестно и безспорно е историческото значение на делото на големия приятел на българския народ — журналист с майсторско перо и неподкупна съвест. Безспорна е и необходимостта от неговите кореспонденции в новоосвободена България (преди това те са печатани и в „Стара планина, г. I, бр. 9—20, 8 септември — 16 октомври 1876 г. и другаде). По-малко известен е Стамболовият им превод. Той е направен от руски, за което свидетелствува както включеният в българското издание предговор, насочен към руските читатели, така и един документ от архива на Стамболов¹³, писан явно от някой от наследниците му. Малко се знае и за творческата история на превода, не научаваме много и от едно писмо¹⁴ без дата и получател, свързано с изданието. Сравнението с едно по-ново пълно издание на кореспонденциите на Макгахан¹⁵, в което текстът е даден паралелно на български и английски език, показва, че текстът на Стамболов е по-пълен. Явно е и без да се познава източникът му, че нашият преводач се придържа стриктно към преведения текст, въпреки че той по своето съдържание провокира към по-емоционално отношение. Но нито оценките, нито цифрите са подсилвани (на едно място само има несъпадение — в резултат вероятно на техническа грешка 9000 се е превърнало в 10 000). Тук за разлика от „За парите“, без да се открива руско влияние, на места преводачът не достига до равен на авторския непретенциозно изящен риторичен изказ.

Около година след като оставката на Стамболовото правителство е приета

¹¹ Е. Метева. Гражданската поезия на Пушкин и Лермонтов в нашето революционно движение. — Език и литература, 1964, кн. 6.

¹² Т. Атанасов. В първите години след Освобождението. — Родна реч, 1971, кн. 9—10.

¹³ НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 101, л. 151.

¹⁴ НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 101, л. 2.

¹⁵ НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 101, л. 2.

¹⁶ Турските зверства в България. Превод на български и уводна бележка Т. Д. Димитров. Женева, MCMLXVI (1956).

(18 май 1894), в органа на Народно-либералната партия — всекидневника „Свобода“ — започва да се печата подлистникът „Спартак. Исторически разказ от Рафаеля Дживаниоли. Превод от руски“ (до бр. 1830, 13 декември 1895). В края на 1895 г., както показват и съобщения във в. „Свобода“, е готова и книгата и тя е пусната в продажба. Един документ в архива на Стамболов, излязъл изпод ръката на някой от наследниците му, категорично поставя сред известните ни негови преводи от руски („За парите“ и „Турските зверства“) и прочутия роман. „Книгата Спартак — исторически разказ от Рафаел Дживаниоли е преведена от Ст. Стамболов от руски. Публикуването на разказа е почнало в края на м. юний 1895 г. като подлистник на в. „Свобода“. След смъртта на Стамболова публикуването на разказа е продължило по ръкописа, оставен от Стамболов във в. „Свобода“¹⁶.

Доколкото ми е известно, никой от изследвачите на делото на Стамболов не говори за превода на „Спартак“; няма обаче никакво основание за съмнение в документа. Фактът представлява интерес както от общокултурна литературна гледна точка, така и с оглед на психографията на Стамболов, а и на неговите творчески възможности и интереси. Малко вероятно е той да е държал готов ръкописа и да е решил да го печата анонимно, когато е паднал от власт. Може да се допусне, че Спартак (и романът, и героят) са се оказали близки за Стамболов в безкрайно тревожните дни и нощи, когато заслужени и незаслужени удари са се сипели от всички страни и с всички средства — от вестникарската статия до „ятаганите“ на иземните убийци. Интересна ситуация — този, който за мнозина е „диктаторът“ и „блудникът“, за себе си се отъждествява с бунтовника — образец за морална чистота. Единствената прилика, която би могла да бъде очевидна за всекиго, е, че и двамата не успяват да доведат докрай, да реализират своите идеи.

Факт, характеризиращ психиката на книжовника, е, че Биман, Водорезов¹⁷ и другите биографи на Стамболов, които се срещат с него по това време и представят на читателите разговорите си с него, не споменават нищо за превода на „Спартак“, впрочем както и за по-ранните му преводи.

Отсъствието на името на преводача и в двете публикации на романа не е изключение за тогавашната практика, то може да се обясни и с нежеланието — поскоро на преводача, отколкото на редакцията, която активно защитава Стамболов — да постави още една мишена пред противниците. Така или иначе мотивите за пристъпване към превода не са нито в себензтъкването (едва ли и в творческата изява), нито финансови. Едва ли за Стамболов моментът е бил подходящ да мисли и за запознаването на българския читател с едно значително чуждо произведение — нещо, което като обективен резултат безспорно е налице. И тъй като отбиването на многобройните удари може да отнеме в подобна ситуация силите и времето на всекиго, то явно не принудителното безделие е подтикнало Стамболов към работа. Причините трябва да са от психологическо естество и най-учудващото е, че преводачът е съумял да доведе докрай своето дело, оказало се последното.

Както и при другите преводи на Стамболов, и тук не може да не се каже, че попадението е точно: романът — разбира се, благодарение преди всичко на темата — е заслужено популярен и до днес не само в България, той е превеждан многократно, но първият превод принадлежи на Стамболов.

Доста умело българският текст е съкратен с близо една трета в сравнение с оригинала — отпаднали са преди всичко описания и исторически сведения, но творбата остава цялостна, сюжетът не е променен. Не е изключено съкращениата или част от тях да са извършени при руския посредник. Отново отсъствуват руски, преводачът обикновено сполучливо се справя с имената и историческите реални, а по-

¹⁶ НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 101, л. 151.

¹⁷ Вж. В. В. Водорезов. Ст. Стамболов. Пловдив, 1895; А. Х. Биман. Ст. Стамболов. Прев. от англ. С., 1896.

някога ги запазва без пояснение. Или ги осъвременява (например гл. V — „Трикли-
ниумът на Катилина и конклавът на Валерия“¹⁸ е станала „Трапезарията на Катилина
и будуарът на Валерия“), а където сметне за възможно, ги пропуска.

Прегледът на преводаческото дело на Ст. Стамболов разкрива, че то далеч не
е незначително нито по съдържание, нито по обем — брошура, публицистична книга,
стихове, четири романа. Направени само от един език — руски — преводите са
свързани с разнообразни по съдържание, необходими на своето време, а и на Бъл-
гария книги. Хронологически те са групирани в няколко периода — 1873—1874 г. —
навечерието на Старозагорското и Априлското въстание, първите години на свобо-
дата, когато Стамболов още не е „диктаторът“, и последната година от живота му.
Когато е обхванат от вихъра на революционните или политическите битки, Стамболов
не отделя много време за книжни занимания. Но и с това, което е извършил, той
не само се нарежда в още едно отношение редом с най-значителните ни възрожденски
книжовници от Софроний до Ботев (почти без изключения те са и преводачи), но и в из-
вестна степен е сред успешно изпяващите се между тях. В първите десетилетия след
Освобождението, когато Стамболов е преди всичко политик, с „Турските зверства“ и
„Спартак“ той остава сред малобройната група на сполучливо работещите преводачи,
преминавали от една историческа епоха в друга, включили се в бурното културно
строителство на нова България.

¹⁸ Сравнението е по превода на П. Драгоев. Р. Джованьоли. Спартак. III
изд. С., 1968.